

ПРАВОВА АНТРОПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ: ДИЛЕМА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО

© Гарасимів Т. З., 2014

Розглядається одна із основних проблем філософії права, а саме – дилема індивідуального та соціального у правовій антропології особистості. Акцентовано увагу на вирішенні фундаментальної проблеми суспільної науки: антропології особистості через правову призму індивідуальних та соціальних детермінант. Проведено кореляцію між індивідуальними та соціальними чинниками становлення особистості та формуванням людини як повноцінного члена суспільства.

Ключові слова: особистість, філософсько-правова проблема, самореалізація, соціальні чинники, індивід, індивідуальні чинники, фундаментальна проблема, становлення особистості індивіда, детермінація.

Т. З. Гарасимів

ПРАВОВАЯ АНТРОПОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ: ДИЛЕММА ИНДИВИДУАЛЬНОГО И СОЦИАЛЬНОГО

Рассматривается одна из основных проблем философии права, а именно – дилемма индивидуального и социального в становлении личности. Акцентируется внимание на решении фундаментальной проблемы общественной науки: антропологии личности через правовую призму индивидуальных и социальных детерминант. Проведена корреляция между индивидуальными и социальными факторами становления личности и формированием человека как полноценного члена общества.

Ключевые слова: личность, философско-правовая проблема, самореализация, социальные факторы, индивид, индивидуальные факторы, фундаментальная проблема, становления личности индивида, детерминация.

T. Harasymiv

LEGAL ANTHROPOLOGY OF PERSONALITY: DILEMMAS OF INDIVIDUAL AND SOCIAL

This article is devoted to one of the main problems of the philosophy of law, namely personal and social dilemma in the formation of personality. The purpose of this article is to focus on solving the fundamental problems of social science: anthropology formation through the low prism of individual and social determinants. The author carried out the correlation between individual and social factors of identity formation and the formation of man as a full member of society.

Key words: personality, philosophical and legal problem, self, social factors, individual, individual factors, the fundamental problem of personality individual determination.

Постановка проблеми. Філософсько-правова проблема антропології особистості як індивіда через призму дилеми індивідуального та соціального, корелюється з необхідністю дослідження формування особи – повноцінного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Проблема дилеми індивідуального та соціального в антропології людини як особистості у філософсько-правовому аспекті є актуальною, з огляду на її недостатню розробленість як в сучасній українській, так і пострадянській юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Як засадниче в розвитку цілісної особистості, суперечність соціального та індивідуального конкретизується завдяки іншим суперечностям, які розкривають не тільки новий його рівень, площину в особистості, а й вимагають відповідного розгортання явища самореалізації особистості. Наступною є діалектична суперечність опредметнення і розпредметнення.

Характерною особливістю процесів опредметнення і розпредметнення є те, що вони уособлюють безмежні можливості розгортання людської сутності. Однак індивід не може освоїти все багатство суспільних відносин через окремішність власного буття. Крім того, соціальне за своїм змістом суперечливе, нерівнозначне взагалі. Стосовно окремого індивіда та ця теза тим більш доречна, оскільки кожна особистість – індивідуальність, унікальний світ. Для неї соціальне тим більше нерівнозначне і нерівномірне. З усієї його сукупності індивідуальної сутності необхідно те, що найбільше відповідає рівню його розвитку, інтересам та цінностям його особистості, соціальній її спрямованості. Лише тоді індивід отримує потенційний шанс для справжньої самореалізації. “Відмінності між індивідами повинні бути не надто великі, щоб сторони могли розуміти одна одну, але і не надто незначними, щоб вони могли викликати захоплення перед тим, чим володіє інший, і бажання сприйняти і привнести це в себе” [1, с. 31]. Тому індивід здійснює вибір, чи то стосовно окремої дії, чи то в плані вибору цілей, сенсу життя. Здійснюючи вибір, особистість реалізує найважливішу рису своєї індивідуальності – вибірковість, яка виступає центральним особистісним елементом свободи людини. У вибірковості, свободі особистості і вирішується вказана вище суперечність соціального та індивідуального. Аналіз свободи, отже, є важливою ланкою у розкритті сутності самореалізації.

Важливою особливістю самореалізації особистості як цілеспрямованого процесу є розуміння суперечливості власного розвитку, розкриття та вирішення суперечностей як джерела особистісного становлення. Г.С. Батішев писав, що “...розуміння суперечності як джерела розвитку власної соціальної сутності приводить особистість до розуміння необхідності постійної самокритичності, самонегативності, формують здатність до систематичного самозаперечення існуючих форм і способів самореалізації” [2, с. 45]. Отже, у процесі самореалізації в особистості формується не лише почуття задоволення від досягнення поставлених цілей і власного саморозгортання, а й здорове почуття незадоволення, самозаперечуваності наявного буття, способів самореалізації. Це змушує людину до пошуку вищих цілей, адекватніших способів самореалізації, що є одним із джерел та рушійних сил становлення особистості. Останнє у цьому контексті виступає для особистості як внутрішньо необхідний спосіб бути суб’єктом себе, творити власне життя.

З одного боку, процес самореалізації особистості можна розглядати за його ступенем, рівнем, інтенсивністю. В основу цього покладено природне прагнення людини до незвичного, нового. Одна реалізована мета породжує іншу, досягнення якої створює ґрунт для пошуку наступної. В міру такого піднесення цілей до практичної самореалізації залучаються все нові прошарки особистісної структури, включаючи і її базові елементи. Ось чому на певному етапі свого розвитку як процесу самореалізації здійснюється на межі можливостей особистості і виступає показником її сили волі [3, с.143–144]. У цьому контексті самореалізацію особистості можна визначити як процес максимального, найглибшого опредметнення сутнісних сил особистості у практичній діяльності, коли з цією метою адекватно враховані можливості людини. Якщо ж цілі не відповідають потенціалу особистості, то така діяльність переважно виявляється не пов’язаною зі справжньою самореалізацією особистості.

Воля, як відомо, має бути у будь-якій життєдіяльності людини. Навіть тієї, що не претендує на статус самореалізації, оскільки, наприклад, потреби, інтереси, цілі людини тощо набувають

діяльнішого стану (матеріалізуються) лише завдяки певним її вольовим зусиллям. Воля є скрізь, де є людська діяльність. Але воля особливо присутня там, де така діяльність підпорядковується максимальному опредметненню усього потенціалу особистості. Адже, як писав І. Кант: "...діяльність роздумів та освітлюваних розумом уявлень – утомливий стан, в який душа не в змозі прийти без опору і з якого природні нахили людського тіла незабаром знову повертають її в пасивний стан, коли чуттєві подразнення визначають усю її діяльність і управляють нею" [4, с. 251]. Само-реалізація ж за своєю сутністю збуджує душу. Вона напружує усі наші таланти, загострює відчуття життя та самовідчуття. І тут воля відіграє надзвичайну роль. Вона характеризує самореалізацію особистості як процес, спрямований на досягнення належного, а "належність виникає з мого єдиного місця в бутті", – писав М. Бахтін [5, с. 113]. Це єдине моє місце детермінує лише моє бачення світу, до нього я прикладаю мірку самого себе, свій масштаб, свою унікальність, свою самість. Здорове незадоволення собою викликає потребу в самовдосконаленні, а реально це можливо здійснити завдяки найбільшому напруженню волі. Отже, самореалізацію особистості можна визначити як процес максимально можливого для конкретної особистості опредметнення її потенціалу завдяки найвищому напруженню волі особистості.

З іншого боку, про повноту самореалізації можна говорити в контексті розширення поля, сфер її присутності. У цьому розумінні вказане явище принципово можливе в усіх сферах людської життєдіяльності. Тут виникає питання, наскільки збігається життя індивіда з його особистими намірами, підпорядкованими певній специфіці праці й умовам, що з нею пов'язані.

Обидва аспекти самореалізації особистості як найповнішого опредметнення її сутнісних сил певною мірою відображають якісну та кількісну сторони складного процесу. У міру поглиблення та розширення соціального простору самореалізації особистості набуває особливого значення проблема упорядкованості, пропорційності, оптимізації сфер індивідуального самовираження. Подібне застереження виникало завжди, починаючи з моменту, коли самореалізація актуалізувалася суспільною та індивідуальною проблемою, але особливого звучання набуло тепер, у час універсального прискорення усіх сфер суспільного та індивідуального життя. Практика показує, що розширення суспільних зв'язків особистості (потенційних передумов самореалізації) може вважатися благом до певної межі, за якою виникає небезпека поверхового розкриття сутнісних сил особистості. Це варіант людини, яка все знає, все вмє робити, у всьому розуміється, але в жодному з цих проявів людської потенції не доходить до належної глибини, до професіоналізму. Прагнення до кількісної повноти обертається втратою якості, справжньої ціни індивідуальності. Крім того, таке розширення сфер самореалізації не гарантує від їх протиставлення одна одній. Адже багатогранність і навіть всеохопність ще не свідчать про спрямованість самореалізації та її суспільну значущість. З іншого боку, і надмірне поглиблення самореалізації, пов'язане з певним обмеженням сфер розвитку особистості, також призводить до втрати, але вже багатогранності, багатства самоздійснення. Це варіант "одномірної людини", яку, як відомо, охарактеризував Г. Маркузе [6], але принципи його підходу до критики сучасної йому людини капіталістичного суспільства можуть бути застосовані і за інших умов. Вирішення цієї суперечності здійснюється завдяки виходу на вищий ступінь самореалізації особистості, пов'язаний з цілісним розвитком особистості загалом та її самореалізації зокрема.

Специфіка поняття "цілісна самореалізація особистості" полягає у тому, що вона, відображаючи внутрішню єдність, багатоманіття та повноту процесу самореалізації особистості в її життєдіяльності, одночасно відображає певний "підсумок", ступінь цілісного розвитку особистості взагалі. Тому цілісність самореалізації – це і відображення об'єктивної закономірності процесу самоздійснення особистості загалом, і фіксація рівня досягнення цієї мети на кожному етапі життєвого шляху особистості [7, с. 53–57].

Цілісна самореалізація несе на собі відбиток індивідуальності особистості, хоч і має соціальний зміст. Тому у процесі становлення необхідно бачити, з одного боку, безперервну індивідуалізацію особистості як форму цього процесу, з іншого, – все більше єднання з соціумом як джерелом її змісту. Безумовно, для достатньо розвиненої особистості цілі життя розглядаються через призму суспільних інтересів, ідеалів, а самі цілі суспільства виявляються зрозумілими і близькими тоді, коли людина бачить у них реальну основу для досягнення своїх особистих цілей. І це нормально, адже "...кожна мисляча людина шукає свою відповідь на питання про сенс людського

життя як свого життя і тільки потім – родового” [8, с. 87]. Досвід суспільного розвитку останніх десятиліть демонструє цю думку на прикладі країн із розвинутою демократичною системою, де інститути громадянського суспільства ґрунтуються на пріоритеті приватного інтересу громадянина, стають необхідною умовою вільної самореалізації особистості. Українська ж історія також не раз демонструвала важливість висновку, зробленого в першій третині ХХ ст. видатним патріотом нашого народу В. Липинським про те, що стосунки держави та громадянина будуть справедливими лише тоді, коли держава поважатиме і захищатиме громадянина, а той – шануватиме державу.

Багато теоретичних напрямків розглядають соціалізацію як процес, що складається з послідовності фаз особистісного розвитку. Кожна стадія, по суті, є закріпленням чи придбанням певних типів поведінкових, емоційних реакцій, що надалі впливають на ступінь успішного функціонування індивідуума в суспільстві. Час проходження стадії часто збігається з віковим періодом розвитку та має певні межі. Так, у психоаналітичному напрямку моделями соціально успішної особистості можуть бути генітальний характер у теорії З. Фрейда, відповідно до якої особистість відмовляється від пасивності, властивої ранньому дитинству, свідомо працює, проявляє у відносинах з іншими тепло і турботу та насамперед бере на себе активнішу роль під час вирішення власних життєвих проблем [9]. Великий вплив на формування певного типу характеру мають конфліктні ситуації та їх вирішення у дитинстві.

До авторів психоаналітичного напрямку, що підкреслюють важливість культурних і соціальних впливів на розвиток особистості, належать також К. Хорні та Е. Фромм [10; 11]. Досліджуючи взаємини між особистістю і її соціальним оточенням, вони запропонували моделі соціально зрілої особистості й визначили певні стратегії її поведінки. Так, К. Хорні приділяла особливу увагу взаєминам дитини зі значущими для неї людьми, і дійшла висновку про формування трьох основних стратегій оптимізації міжособистісних відносин: “від людей” (уникнення оточуючих), “проти людей” (агресія до оточуючих) і “до людей” (пошук співчуття й опіки, що породжує залежну поведінку). Як правило, усі три стратегії є у поведінці будь-якої людини, однак здоровій людині притаманна значна поведінкова гнучкість, вона здатна змінювати стратегії відповідно до обставин. У той самий час невротичній особистості притаманне використання лише однієї зі стратегій незалежно від того, результативна вона чи ні.

Своєю чергою, Е. Фромм описав типи характерів, що формуються під впливом соціального оточення і залежать від ступеня задоволення екзистенційних потреб особистості [10]. Непродуктивні соціальні типи характеру – рецетивний, експлуатуючий, накопичуючий і ринковий. Продуктивний характер – ідеальний тип людської особистості – незалежний, чесний, спокійний, люблячий, творчий і такий, що здійснює соціально-корисні вчинки.

Згадані учені, послідовники психоаналітичного напрямку визначили лише загальні контури успішно соціалізованої особистості, основну увагу приділяючи впливу ранніх періодів життя на її формування. Детальнішим теоретичним аналізом вікових стадій виділяється теорія Е. Еріксона [12], за якою життєвий цикл складається з восьми фаз. Кожна з них має своє специфічне еволюційне завдання – вирішення певної проблеми соціального розвитку. Способи подолання чи проходження кризи виявляються у характерних для індивідуума типах поведінки.

Адекватне вирішення кризової ситуації робить особистість зрілішою і соціально підготовленою до нового вікового рубежу. Невирішені конфлікти продовжують вимагати свого завершення і у наступних стадіях розвитку, тим самим істотно впливаючи на поведінку людини. Велику увагу Еріксон приділив саме проблемам формування особистості на стадіях юності (12–20 років) і ранньої зрілості (20–25 років), відзначаючи цей період як найважливіший у житті людини [12].

Інтегрування знань про себе, усього внутрішнього досвіду, набутого на попередніх стадіях в особисту ідентичність, є важливим моментом розвитку в юності. Успішне знаходження еґо-ідентичності сприяє зрівноважуванню базисних потреб індивідуума з його можливостями та обдарованістю. На формування еґо-ідентичності великий вплив мають дитячі роки і соціальні групи, з якими особистість себе ідентифікує. Нездатність досягти еґо-ідентичності або криза ідентичності для молодшої людини може проявлятися у труднощах вибору професії чи освіти, у відмові приймати існуючі соціальні ролі і нерідко в неадекватному пошуку свого місця в суспільстві. Саме кризою ідентичності у цьому віці Еріксон пояснював деякі види деліквентної поведінки серед молоді.

Інший, оптимістичніший підхід до природи людини характерний для гуманістичних теорій, що розглядають людину як активного творця власного життя, який має змогу вільно вибирати і розвивати стиль життя. Так, К. Роджерс стверджував, що сама сутність людини постійно рухає її в напрямку особистісного зростання, творчості і самодостатності, що вона завжди перебуває у процесі становлення [13]. Цю сутність учений визначав як “самість” чи “Я-концепцію”, що символізує головну частину свідомого досвіду індивіда, концепцію про те, що людина собою являє. Її зміст – продукт процесу соціалізації і формується через взаємодію з оточенням, зокрема, зі значущими іншими. Як зразок психічного здоров'я він називав “повноцінно функціонуючих” людей, відкритих для переживань, що цілком довіряють їм і вільно рухаються у напрямку самоактуалізації.

Уже праці А. Маслоу присвячені дослідженням психологічних особливостей людей, які досягли, як вважав учений, повного особистісного розквіту і яких він називав самоактуалізованими [14]. Він запропонував 15 ключових характеристик для опису самоактуалізованої людини і визначив такі умови її формування: зосередженість особистості на реалізації власного “Я”; кожен свій вибір робити на користь можливості власного зростання; ставати реалістичнішим, існувати фізично відповідно до своєї власної природи; бути чесним і брати на себе відповідальність за власні дії; прислухатися до себе і давати можливість своєму “Я” різнобічно виявлятися; бажати бути гарним настільки, наскільки це можливо; досягати найвищих переживань; відкривати в собі сильні і слабкі сторони, бути сміливим під час подолання останніх.

Уявлення про здорову, повноцінну людину, соціально зрілу особистість покладено в основу концепції Г. Олпорта [15]. На думку цього вченого, особистість, яка досягла соціальної зрілості, має широкі кордони “Я”, здатність до теплих, щирих соціальних відносин, позитивне уявлення про себе, може контролювати власні емоційні стани, здатність до самопізнання і почуття гумору, має систему цінностей, що містить головну мету чи тему, що і робить життя осмисленим, і нарешті сприймає інших людей, об'єкти і ситуації такими, якими вони є насправді, прагне особисто досягти вагомих і реальних результатів.

Продовжуючи гуманістичні традиції, В. Франкл порушує проблему відповідальності особистості за своє існування, наполягаючи на тому, що самоактуалізація сама по собі не може бути метою людського життя, бо в цьому випадку особистість замикається на самій собі і проблемах, що стосуються винятково її власного “Я” [16]. Для повноцінної особистості характерне прагнення до відкриття сенсу життя, активне відстоювання цього сенсу.

Істотно розширити розуміння процесу соціалізації та намітити шляхи оцінки його успішності можна на основі праць вітчизняних авторів, теоретичною основою яких є діяльнісний підхід щодо вивчення особистості. Так, концепцію становлення особистості як ідею про індивідуально активну людину, яка створює умови свого життя, виробляє до неї своє особисте ставлення, запропонували С. Л. Рубінштейн і Б. Г. Ананьєв. Уміння особистості організовувати, планувати власне життя (загалом та його окремих етапів) – важливі показники особистісного розвитку. Умови життя при цьому розглядаються як завдання, що вимагають від людини певних життєвих рішень. У той самий час “ставлення до життя” є складною структурою, що включає такі складові, як світосприйняття, світогляд і виявляється в таких аспектах, як діяльність та визначення мети. До речі, Б. Г. Ананьєв відзначав, що особистісна зрілість пов'язана з “процесом завершення соціалізації і формуванням системи ролей”. При цьому критерієм зрілості може виступати підвищення функціонального рівня різноманітних механізмів діяльності [17].

Сучасним продовженням концепції особистості як суб'єкта життєдіяльності стала запропонована К. О. Альбухановою-Славською теорія “життєвої стратегії”, відповідно до якої мірою активності і ступенем самостійності особистості в оволодінні культурою, досвідом, соціальними цінностями є їх присвоєння як один із проявів активності людини [18]. Інший бік цього процесу становить об'єктивація, тобто самовираження, самореалізація людини як суб'єкта життя. Співвідношення присвоєння й об'єктивації визначає характер життєвої позиції, типовий стиль поведінки, життєві вибори і переваги. Загалом вона визначає життєву стратегію як вирішення певних життєвих проблем, суперечностей, конструктивного виходу з них.

У межах діяльнісного підходу О. Г. Асмолов розглядає активність особистості, якою супроводжуються життєві вибори, оволодіння власною поведінкою, використання захисних механізмів, взаємодію з іншими людьми як продуктивний прояв особистості [19]. До того ж на

ефективність діяльності, на її продуктивність і успішність істотно впливають інструментальні прояви – характер і здібності людини.

Розглядаючи соціальний розвиток особистості як динамічний процес, що відбувається протягом усього життя, який залежить від впливу безлічі зовнішніх і внутрішніх факторів, можна говорити скоріше про міру соціальної зрілості, що відповідає конкретній віковій групі, ніж про безпосередню відповідність особистісних характеристик певній психологічній моделі успішної соціалізації. Соціальна зрілість особистості виявляється в умінні людини керувати власною поведінкою, організувати свій час і продуктивно його використовувати, у плануванні життєвих цілей і своїх дій, тобто характеризується процесами самоуправління та саморегуляції. При цьому продуктивність життєдіяльності може виступати мірою особистісного внеску в пізнавально-перетворювальну діяльність (наприклад, навчання, професійне становлення, взаємодію з іншими людьми). Водночас виявлення суб'єктивного ставлення особистості до результатів своєї діяльності дає змогу визначити ступінь внутрішньої узгодженості, інтерпретацію надбаного досвіду і очікувань щодо себе.

Висновки. Становлення особистості завжди є значним етапом у життєдіяльності індивіда. Ця значущість щоразу стає його особистісною проблемою, як тільки індивід долає межу власного потенціалу. Через свою суспільну природу антропологія індивіда стає і соціальною проблемою. Будь-який соціум зацікавлений в тому, щоб особистість кожного його представника максимально вписувалася в його природний порядок. У стабільні періоди розвитку суспільства такий механізм взаємовідносин “індивід – суспільство” відлагоджений і гострота становлення особистості спадає. Однак вона неймовірно зростає тоді, коли змінюється звичний порядок життя соціуму і особистостей. З огляду на це, дуже посилюється увага до тих підвалин, які лежать в основі процесу антропології особистості.

1. Гумбольдт В. *Идеи к опыту, определяющему границы деятельности государства* / В. Гумбольдт // *Язык и философия культуры*. – М. : Прогресс, 1985. – С. 31. 2. Батищев Г. С. *Категория противоречия и её мировоззренческая функция* / Г. С. Батищев // *Диалектическое противоречие*. – М., 1979. – С. 45. 3. Коган Л. Н. *Цель и смысл жизни человека* / Л. Н. Коган. – М.: Мысль, 1984. – С. 143–144. 4. Кант И. *Всеобщая естественная история и теория неба : сочинения / Иммануил Кант ; [в 6 т.]*. – М. : Мысль, 1963. – Т. 1. – С. 251. 5. Бахтин М. М. *К философии поступка* / М. М. Бахтин // *Философия и социология науки и техники : Ежегодник, 1984–1985*. – М., 1986. – С. 113. 6. Див. : Маркузе Г. *Эрос и цивилизация. Философское исследование учения Фрейда* / Герберт Маркузе ; [пер. и предисл. А. А. Юдина] ; под общ. ред. А. А. Жаровского. – К. : Гос. б-ка Украины для юношества : [Port-Royal], 1995. – XXVIII. – 320 с. ; Маркузе Г. *Эрос и цивилизация. Одномерный человек : исследование идеологии развитого индустриального общества* / Герберт Маркузе ; [пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина] ; сост. предисл. – В. Ю. Кузнецова. – М. : АСТ, 2002. – 526 с. [2]. – (Philosophy). 7. Гарасимів Т. З. *Самореалізація особистості як процес усвідомленого і цілеспрямованого розкриття сутнісних сил* / Т. З. Гарасимів // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – Харків, 2009. – № 872, Вип. 2(6). – С. 53–57. – (Серія: право). 8. Фролов И. Т. *О жизни, смерти и бессмертии* / И. Т. Фролов // *Вопросы философии*. – 1983. – № 1. – С. 87. 9. Хьелл Л. *Теории личности* / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1999. – 606 с. 10. Фромм Э. *Психоанализ и этика* / Э. Фромм. – М., 1993. – С. 11. 11. Хорни К. *Женская психология* / Карен Хорни ; [пер. с англ.]. – СПб.: *Восточно-европейский ин-т психоанализа*, 1993. – 220 с. 12. Эриксон Э. Г. *Идентичность : юность и кризис* / Э. Г. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 396 с. 13. Роджерс К. *Взгляд на психотерапию. Становление человека* / К. Р. Роджерс ; [пер с англ.]. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с. 14. Маслоу А. *Новые рубежи человеческой природы* / Абрахам Маслоу ; [пер. с англ.]. – М. : Смысл, 1999. – 425 с. 15. Див. : Олпорт Г. *Становление личности : [избр. тр.]* / Гордон Олпорт ; [пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева] ; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461 с. 16. Франкл В. *Человек в поисках смысла* / В. Э. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 363 с. 17. Ананьев Б. Г. *О проблемах современного человекознания* / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с. 18. Абульханова-Славская К. А. *Стратегия жизни* / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 300 с. 19. Асмолов А. Г. *Личность как предмет психологического исследования* / А. Г. Асмолов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 104 с.